

300869

П. А. ХРОМОВ

Член - кореспондент Академії наук УРСР,
доктор економічних наук

ПРОМИСЛОВІСТЬ УКРАЇНИ
ПЕРЕД
ВІТЧИЗНЯНОЮ ВІЙНОЮ

УКРАЇНСЬКЕ ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО

4 крб.

П. А. ХРОМОВ
Член - кореспондент Академії наук УРСР,
доктор економічних наук

ПРОМИСЛОВІСТЬ УКРАЇНИ ПЕРЕД ВІТЧИЗНЯНОЮ ВІЙНОЮ

(Нариси з економіки
української промисловості)

УКРАЇНСЬКЕ ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
Київ 1945

59

ПРОМИСЛОВІСТЬ УКРАЇНИ У ДОРЕФОРМНІ РОКИ

Велика промисловість виникла на Україні пізніше, ніж, наприклад, на Уралі або в центрально-промисловому районі Росії.

В дореформні роки на Україні були різні дрібні підприємства в формі так званої домашньої промисловості або мануфактур, основаних переважно на кріпацькій праці. На початку XIX ст. (1807 р.) налічувалось до 502 таких промислових підприємств, що переробляли головним чином сільськогосподарську сировину. Звичайно, це були не фабрики з машинним виробництвом, а дрібні підприємства, які використовували, повторюємо, великою мірою підневільну працю. Розміри цих заводиків можна собі уявити з того, що на них було зайнято в 1825 р. коло 15 тисяч чоловік.

Уже в першій половині минулого століття на Україні відносно широко розвинулась цукрова промисловість. Наприкінці XVIII ст. були спроби промислового використання донецького кам'яного вугілля і створення металургійної промисловості. Перші відомості про наявність кам'яного вугілля на півдні Росії, разом з тим і на Україні, належать до епохи Петра I, який нібито сказав: «Цей мінерал, якщо не нам, то нашим нащадкам буде вельми корисний». Петро I в указі від 22 грудня 1722 р. писав: «На Дон, у козачі містечка, в Оленячі гори та у Воронізьку губернію під село Білогір'я для копання кам'яного вугілля і руд, які виявив піддячий Капустін, з Берг-колегії послати нарочних і в тих місцях того кам'яного вугілля і руд в глибину копати сажнів на три і більше і, накопавши пудів до п'яти, привезти в Берг-колегію і випробувати в тому копанні руд і вугілля, про допомогу до губернатора Ізмайлова послати указ».

Ще в дореформний період ріст портів на Чорному і Азовському морях спричинив ріст попиту на вугілля, особливо під час Кримської війни, яка відрізала наші порти від джерел постачання іноземного вугілля. Однак, відсутність залізниць і такого великого споживача вугілля, як металургійна промисловість, не створювала умов для розвитку кам'яновугільної промисловості, яка і тоді мала для безлісного півдня істотне значення.

Уявлення про розміри видобутку кам'яного вугілля дають такі дані: з 1796 до 1806 р. у районі Луганського заводу було видобуто 2,4 млн. пудів вугілля, більшу частину якого використав завод; частину ж вугілля продавали на вивіз, зокрема для Чорноморського флоту. У 1839 р. в Донецькому басейні було видобуто 876 тисяч пудів вугілля. Цікаво відмітити, що ще до проведення залізниць частину донецького вугілля приставляли водою і гужем у Петербург для потреб Балтійського флоту.

В першій половині XVIII ст. на Україні були винокурні заводи, парусинно-полотняні, суконні мануфактури, пороховий завод, соляний промисел та ін.

Наприкінці XVIII ст. на Україні виникла фарфоро-фаянсова промисловість, а в 30-х роках XIX ст. почало розвиватися цукрове виробництво, яке відігравало надалі таку велику роль в економічному житті України.

Більш-менш точних даних про вартість промислової продукції і про число зайнятих у ній робітників немає; одні автори налічують у 1860 р. на Україні робітників 81224.

За вирахуваннями проф. К. А. Пажитнова «загальну кількість робітників, зайнятих на фабриках, заводах і в рудниках України на кінець кріпацького періоду, можна прийняти коло 110 тисяч чоловік».

Однак, промислове виробництво цього періоду не мало здебільшого характеру великої машинної індустрії: заклади були невеликі і базувалися переважно на ручній техніці і кріпацькій праці.

Продуктивність праці на підприємствах за кріпацтва була низька, навіть в умовах часткового застосування машин. Кріпосницькі відносини, що панували в країні, гальмували ріст продуктивних сил і, зокрема, промислового виробництва. Це досить яскраво можна ілюструвати на розвитку цукрової промисловості. «Панщинна робота в цукровому виробництві, — читаємо в одній статті 50-х років, — якщо вона не базується на взаємній угоді заводчика з селянином, не вигідна тому, що робітник..., не будучи ані трохи заінтересованим в успішному ході промисловості і, навпаки, вбачаючи безпосередню вигоду в тому, щоб її зовсім не було, виконує роботу абияк. Через це на заводі, що базується на панщинній роботі, потрібно більше робітників і часу... Відтоді, як існує у нас цукрова промисловість, ще ні один завод, який діяв на комерційній основі, не припинив свого виробництва, тоді як інші, що працювали панщиною, закривались»¹.

Грум-Гржимайло так характеризував наприкінці 50-х років продуктивність панщинної праці у цукровій промисловості: «Селяни, приневолені працювати на заводах панщиною, вважають цю працю

¹ «Взгляд на свеклосахарную промышленность в России». «Журнал мануфактур и торговли» за 1853 р., кн. I, стор. 134.

більш обтяжливою для себе, ніж роботу на полі і в лісі. І заводчик від таких робітників має мало прибутку. Беручися за діло неохоче, вони виконують загадані їм роботи сляк-так, а при нагоді й зовсім ухиляються від них. З цього не можна й дивуватися, поперше, тому, що заводські роботи їм не до смаку, а подруге, тому, що вони за свою працю не завжди дістають винагороду, лише за зайві дні, крім визначених панщиною, їм дають, і то не більш як 15 копійок на добу; але здебільшого ці зайві дні зараховують на їхні родини, за фурманування та інші панські роботи»¹.

ДИНАМІКА ПРОМИСЛОВОГО ВИРОБНИЦТВА ЗА ПІСЛЯРЕФОРМНОГО ЧАСУ

Реформа 1861 р. ознаменувала початок капіталістичної ери в розвитку економіки України: всі галузі народного господарства — землеробство, видобувна і обробна промисловість, транспортна показали незнані в умовах кріпацького ладу темпи росту. Поступово в усіх галузях промисловості почало поширюватися машинне виробництво: зростало застосування парових двигунів, впроваджувалась передова технологія і т. д. Сітка залізниць, зв'язавши Україну з морськими портами і центрально-промисловими центрами Росії, зробила величезний вплив на розвиток промисловості і особливо на гірничу промисловість з її вантажомісткою продукцією.

Інтенсивне залізничне будівництво, розвиток металургії спричинили не менш швидкий ріст кам'яновугільної промисловості і, насамперед, Донецького басейну, роль якого, як буде показано далі, різко піднеслася в країні. Залізниця, споживаючи у великій кількості метал і вугілля, дали вихід донецькому вугіллю в різноманітні райони Росії. У 80-х роках криворізькі залізні руди зв'язуються з Донбасом залізничною колією. Після цього Криворізький басейн стає основним залізрудним районом царської Росії, який відіграв велику роль у рості металургійного виробництва на Україні.

Питома вага Донбаса різко піднеслася за рахунок зниження ролі інших басейнів (Домбровського, Підмосковного, Уральського).

Видобуток кам'яного вугілля в Донецькому басейні

Роки	В тисячах пудів	В $\frac{0}{100}$ до загального видобутку вугілля в Росії
1866	13.780,5	49,5
1876	58.452,5	52,7
1889	189.869,1	50,1
1900	671.151,8	68,1
1907	1.110.151,4	69,5
1913	1.543.800,0	70,3

¹ Цитовано за книгою проф. К. Г. Воблого «Опыт истории свеклосахарной промышленности СССР», т. I, М., 1928 р., стор. 234—235.

Донецький басейн, в наслідок наявності в ньому передової техніки, близькості до споживачів, відсутності замкненості і до-реформних порядків, що гальмували у свій час розвиток індустрії на Уралі і т. д., зайняв становище першої вугільної бази царської Росії.

Завдяки дешевим транспортним тарифам, вищій калорійності донецького вугілля, залізниці (Московсько-Курська, Рязанська та ін.) почали споживати донецьке вугілля.

Правда, ріст видобутку вугілля був несистематичним; циклічний характер репродукції капіталістичної економіки виявлявся

Динаміка продуктивності праці в кам'яновугільній промисловості Росії в цілому і в Донецькому басейні з 1884 по 1911 р.¹

Роки	Річний виробіток на одного робітника, зайнятого в копальнях і на поверхні (в тис. пуд.)			
	Р о с і я 1884 р. = 100		В т. ч. Донецький басейн 1884 р. = 100	
1884	8,7	100	7,3	100
1885	8,4	96,6	6,6	90,4
1886	8,4	96,6	6,8	93,2
1887	8,4	96,6	6,6	90,4
1888	8,3	95,4	6,7	91,8
1889	8,8	101,2	7,4	101,4
1890	9,1	104,6	7,3	100,0
1891	9,5	109,2	8,2	112,3
1892	9,8	112,7	8,4	115,1
1893	9,7	111,5	8,3	113,7
1894	10,5	120,7	9,1	124,7
1895	10,8	124,1	9,2	126,0
1896	10,9	125,3	9,4	128,8
1897	10,5	120,7	9,0	123,3
1898	10,7	123,0	9,3	127,4
1899	10,0	115,0	8,8	120,6
1900	9,0	103,5	7,9	108,2
1901	8,5	97,7	7,6	104,1
1902	9,5	109,2	8,6	117,8
1903	10,3	118,4	9,4	128,8
1904	10,2	117,2	9,5	130,2
1905	9,5	109,2	9,3	127,4
1906	9,1	104,6	8,3	113,7
1907	9,6	110,4	9,2	126,0
1908	9,1	104,6	8,2	112,3
1909	9,7	111,5	8,4	115,1
1910	9,5	109,2	8,5	116,5
1911	9,6	110,4	8,8	120,6

¹ Вираховано за «Сборниками статистических сведений по горнозаводской промышленности России» за відповідні роки.

у зміні обсягу виробництва — роки піднесення змінювалися роками криз, застою і т. д. Цікаво відмітити, що динаміка щорічного видобутку вугілля не завжди збігалася з динамікою продуктивності праці, яка і в кам'яновугільній промисловості південного басейну Росії зростала дуже нерівномірно і збільшилася в 1911 р. лише на 20,6% проти 1884 р.; при цьому максимальний видобуток вугілля на одного робітника був досягнутий у 1896, 1903 і 1904 рр.

На динаміку продуктивності праці в кам'яновугільній промисловості Донбаса впливали такі основні фактори: зміни в галузі техніки і кваліфікації робітників, зміни природних умов (глибина шахт, довжина підземних ходів, характер покрівлі і т. д.) і, нарешті, зміни у відпрацьованому часі протягом року.

Зважаючи на невелике збільшення продуктивності праці в кам'яновугільній промисловості Росії, можна було б зробити висновок про незначну механізацію в цій галузі. Однак, це не зовсім так. Використовуючи ті самі щорічні збірники статистичних відомостей про гірничу промисловість, ми підраховали, що енергоозброєність праці в кам'яновугільній промисловості Донбаса напередодні першої світової війни зросла проти 1883 р. разів у чотири, а продуктивність праці збільшилась лише процентів на 20. Незначний вплив росту енергоозброєності на збільшення продуктивності праці в кам'яновугільній промисловості Донбаса пояснюється рядом причин, зокрема і характером самої механізації: механізація в кам'яновугільній промисловості в той період впроваджувалась головним чином у допоміжні процеси вуглевидобутку (водовідлив, піднімання вугілля і т. д.), а самий процес видобування вугілля продовжував базуватися на ручній праці — врубові машини з'явилися лише в роки перед першою світовою війною. Відсутність механізації безпосередньо підземних робіт на видобутку вугілля впливала на темп росту продуктивності праці. Глибина вугільних шахт, в міру збільшення видобутку вугілля, зростала: в 1837 — 1839 рр. вона дорівнювала коло 17 м, а в 1909 р. середня глибина 420 шахт Донбаса дорівнювала вже 107,5 м. Природно, що ріст глибини шахт в умовах незмінної техніки або повільного технічного прогресу міг навіть спричинювати зниження продуктивності праці.

Динаміка продуктивності праці в кам'яновугільній промисловості Росії була нерівномірною не тільки по окремих роках, а й по окремих басейнах. Характер соціально-економічних і природних умов окремих вугільних басейнів, рівень енергоозброєності праці — головні причини неоднакового річного виробітку робітників Донбаса, Урала, Домбровського басейну і т. д. В 1884 р. річний видобуток вугілля на одного робітника дорівнював у Підмосковному районі 6,6 тисячі пудів, у Донецькому — 7,3 тис., на

Уралі — 4,6 тис., в Сибіру — 3,4 тис. і в Домбровському районі — 13,5 тисячі пудів ¹.

Енергоозброєність праці в Домбровському басейні була в два з лишком рази більша, ніж в усій кам'яновугільній промисловості Росії. Потужність вугільного шару, що розроблювався в 90-х роках у Домбровському басейні, доходила до 3—5 саженів, а на Донбасі рідко перевищувала 1 сажень ².

Вищий рівень механізації, кращі природні умови (потужність шару) визначали і вищий виробіток робітників у Домбровському басейні в порівнянні з іншими районами.

Аналіз динаміки видобутку вугілля і продуктивності праці в Донецькому басейні дозволив нам зробити висновок, що збільшення видобутку вугілля в цьому басейні, як і в цілому в усій Росії, досягалось головню збільшенням числа робітників і, в дуже невеликій мірі, в наслідок зростання продуктивності праці. Проблема робочої сили була гострою проблемою на Донбасі ще до першої світової війни.

У кам'яновугільній промисловості, як і взагалі в добувних галузях, величезну роль відігравала некваліфікована і малокваліфікована праця, експлуатація якої дуже гальмувала впровадження нової техніки і ріст продуктивності праці в кам'яновугільній промисловості.

Через незначну механізацію дореволюційна російська кам'яновугільна промисловість відчувала недостачу в робітниках в роки свого піднесення. В «Обзоре горной промышленности» писали, що «звичайним гальмом, яке затримує належний розвиток донецької кам'яновугільної промисловості, є недостача робітників». В цьому не було нічого особливого, бо праця шахтаря, «найважча, найбрудніша» (Ленін), оплачувалася в дореволюційній Росії погано. Матеріальний рівень життя шахтарів — житло, харчування і т. д. — був низький. Навіть міністр фінансів, говорячи про недостачу робочої сили на Донбасі в 1912 р., визнавав, що «досі в Донецькому басейні не було змоги створити для робітників досить зручні умови для життя і забезпечити рудники постійним контингентом робітників» ³.

«Переважаюча частина робітників Донецького басейну, — продовжував міністр, — є зайшлим елементом, який повертається додому на літні сільські роботи, при чому цей відплив робітників виявляється особливо сильно в роки високих урожаїв». Особливо терпіли

¹ «Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России за 1884 г.».

² «Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России за 1892, 1895 гг.», стор. 47.

³ «Объяснительная записка министра финансов на 1914 г.», ч. II, стор. 65.

шахтарі від нестачі житла. Погані умови робітників доповнилися в роки війни (1914 — 1918) зниженням заробітної плати, погіршенням харчування робітників і т. д. Все це і позначилося на кривій продуктивності праці, рівень якої в кам'яновугільній промисловості Донбаса становив у 1917 р. менш як 60% проти рівня 1913 р. Рівень продуктивності праці в кам'яновугільній промисловості Росії був майже в два рази нижчий, ніж у німецькій, і ще нижчий, ніж у промисловості США.

Продуктивність праці в кам'яновугільній промисловості США, Німеччини, Англії, Франції і Донбаса в 1913 р.

(річний видобуток вугілля на 1 робітника в тоннах)¹.

США (бітумінозне вугілля)	759
Німеччина	287
Англія	264
Франція	203
Донбас	153

Такий був ступінь відставання кам'яновугільної промисловості Донбаса в галузі продуктивності праці від найбільш розвинених з техніко-економічного погляду зарубіжних країн.

Другою великою галузю гірничої промисловості, яка набула потужного розвитку на Україні в останню чверть XIX ст. і перше десятиріччя XX ст., була чорна металургія.

Перші спроби створення металургійної промисловості на півдні України зв'язані з будівництвом (1797 р.) Луганського чавуноливарного заводу, а пізніше — з будівництвом заводу в Керчі (1845 р.). Однак, лише остання чверть XIX ст. з її надзвичайно інтенсивним залізничним будівництвом принесла швидкий розвиток металургійному виробництву, яке використовувало нововідкриті високоякісні криворізькі руди.

З 14,5 млн. пудів чавуну, вироблених у Росії в 1862 р., на південь припадало лише 80 тисяч пудів — коло 5%; через 20 років (1882 р.) — трохи більше як 7% (2 млн. пудів із 27), в 1892 р. — уже 27% (17 млн. пудів із 63,8 млн. пудів); в 1899 р. на півдні було вироблено металу вже більше, ніж в усіх інших районах Росії. Подана нижче таблиця дає яскраве уявлення про темп росту металургії на всьому півдні царської Росії.

¹ «Статистический сборник» за 1913 — 1917 гг., вип. 4, 1921 р., стор. 78.

**Виробництво чавуну в усій Росії і в південних районах
в 1860 - 1914 рр. (в млн. пудів)**

Роки	Всього в Росії	В т. ч. на півдні Росії	Роки	Всього в Росії	В т. ч. на півдні Росії
1860	19,6	0	1888	39,5	5,4
1861	18,9	0	1889	44,7	8,8
1862	14,5	0,08	1890	55,2	13,4
1863	16,2	0,08	1891	59,6	15,1
1864	17,4	0,2	1892	63,8	17,0
1865	17,4	0,2	1893	68,6	19,9
1866	17,5	0,1	1894	79,8	27,1
1867	16,9	0,1	1895	86,8	33,6
1868	19,0	0,3	1896	97,0	38,8
1869	19,2	0,3	1897	112,6	46,1
1870	20,7	0,3	1898	134,8	61,1
1871	20,7	0,4	1899	163,2	82,2
1872	23,2	0,5	1900	176,8	91,5
1873	22,0	0,6	1901	172,9	91,7
1874	21,8	0,9	1902	156,9	84,1
1875	24,9	0,9	1903	149,4	83,4
1876	25,3	1,2	1904	180,6	110,8
1877	23,0	1,6	1905	165,9	103,1
1878	24,6	1,6	1906	164,0	102,0
1879	25,6	1,0	1907	172,1	111,0
1880	26,1	1,3	1908	171,0	117,4
1881	27,4	1,6	1909	175,3	122,9
1882	27,0	2,0	1910	185,8	126,3
1883	28,4	2,0	1911	219,4	147,7
1884	29,8	2,0	1912	256,3	173,4
1885	31,0	2,4	1913	283,0	189,7
1886	31,6	3,1	1914	264,1	186,2
1887	36,4	4,1			

ПРОМИСЛОВЕ ПІДНЕСЕННЯ 90-Х РОКІВ

Промислове піднесення 90-х років і в передвоєнні роки (1911—1913) дало винятково швидкі темпи росту в цій галузі. Приріст металургійного виробництва в Росії відбувався, головню, за рахунок росту його на Україні: напередодні першої світової війни південь дав 189,7 млн. пудів чавуну з 283,0 млн. пудів у всій Росії, або 67% виробництва всієї країни.

Уральська деревно-вугільна металургія, при її віддаленості від головних районів споживання металу і коксівного кам'яного вугілля, при незначній участі в ній іноземного капіталу, при недостатньому розвитку на Уралі транспортних засобів, і великий ролі тут різних феодальних пережитків взагалі, відступила перше місце південній вугільно-металургійній базі.

Характерно, що всі доменні заводи на Україні виникли до ХХ ст.—з 1900 року нових заводів збудовано не було (крім будівництва доменних печей на Костянтинівському і трубопрокатному заводах). Випуск металу збільшувався не завдяки будівництву нових заводів, а в наслідок росту розмірів металургійних заводів, за рахунок концентрації виробництва та росту продуктивності праці. Ця продуктивність на українських заводах була багато вища, ніж на заводах Урала. Це пояснювалось вищим рівнем капіталістичної техніки, концентрації виробництва і енергоозброєності та всім характером економіки півдня Росії.

Техніко-економічний рівень металургії Урала і Півдня досить яскраво характеризує така таблиця¹:

	Заводи півдня Росії		Заводи Урала	
	1890 р.	1900 р.	1890 р.	1900 р.
Витоплено чавуну на один завод (в тис. пудів)	1491	3192	250	436
Кінських сил на один завод	1530	6159	135	244
Число робітників на один завод	1505	1841	1281	1496
Витоплено на одну доменну піч (в тис. пудів)	958	2035	259	342
Витоплено чавуну на одного робітника	990	1714	194	297
Видобуто руди на одного робітника (в тис. пудів)	10,7	19,3	2,4	3,3

Ріст продуктивності праці в металургії був зв'язаний насамперед з механізацією виробництва, що дедалі зростала, з впровадженням передової технології в цю галузь промисловості. Гаряче доменне дуття, топлення чавуну на мінеральному паливі, бесімерівські і томасівські конвертори, мартенівські печі і т. д. — ось неповний перелік технічних досягнень, впроваджених у російську чорну металургію, які великою мірою вплинули на динаміку про-

¹ Гливиц. «Железодельательная промышленность России», 1911 р., стор. 444.

дуктивності праці, підвищивши її. У чорній металургії залежність рівня продуктивності праці від міри концентрації виробництва дуже велика. Протягом усього розглянутого періоду розмір агрегатів — доменних печей, мартенів — збільшувався, рівень кваліфікації робітників підвищувався, і в результаті продуктивність праці в чорній металургії зростала, хоч і не систематично (як і в інших галузях промисловості), але відносно швидко. Однак темпи зростання продуктивності праці в чорній металургії в царській Росії були далеко недостатні, щоб ліквідувати відставання цієї галузі (щодо продуктивності праці) від передових капіталістичних країн. Рівень продуктивності праці в чорній металургії США, Франції, Англії, Німеччини був багато вищий, ніж у російській промисловості.

Дуже цікаво розглянути розміщення металургійного виробництва на Україні і тенденції щодо цього. В 1913 р. роль окремих районів у виробництві чавуну на Україні була така:

Вироблялось чавуну	в млн. пудів	В % до всього вито- пу
На заводах — на місці видобування палива . .	84,17	44,5
На місці видобутку руди	5,23	2,7
На привізному паливі і привізній руді:		
а) в Донецькому басейні	25,32	
б) на Дніпрі	50,58	
в) в портах Азовського моря	23,86	
	99,76	52,8
Разом . .	189,16	100

Майже половина (44,5%) чавуну була вироблена на заводах, розміщених у місцях видобутку кам'яного вугілля і лише 2,7% чавуну — в місцях видобутку руди; 52,8% металу було вироблено на заводах, що працюють на довізному паливі і залізній руді і розташовані в Донецькому басейні, в портах Азовського моря і на Дніпрі (Катеринославський район).

Найшвидше зростало виробництво металу в районі Дніпра.

Український метал споживався в усіх районах Росії. Про географію металоспоживання дає певне уявлення така таблиця:

Перевезено залізницями в 1911 р. (в тис. пудів)¹

Район призначення	Чавун не в роботі, залізний і сталений півпродукт			Залізо і сталь, листові і сортові, та бляха		
	Район відправлення		Разом з іншими районами	Район відправлення		Разом з іншими районами
	Південь	Урал		Південь	Урал	
Північний	—	—	—	97,0	16,3	346
Прибалтійський . .	6841	3085	14497	7226,0	2580	16679
Середньо-азіатський .	—	20	20	199	291	491
Московсько-центрально-ний	7052	1619	12306	9584	2878	19818
Поліський	1 69	46	1406	2604	197	5564
Середньо-поволзький	5612	214	6088	2942	1580	4975
Середньо - чорноморський	3384	62	3564	6642	1086	8897
Привіслянський . .	6993	13	17493	3900	196	19619
Південно-західний	737	—	737	5053	892	6870
Південний	28099	1562	29808	24011	1323	25986
Уральський	247	16955	17266	463	6372	6855
Південно-східний . .	—	—	—	87	42	131
Північний Кавказ . .	268	—	268	4114	346	4463
Південний Кавказ . .	337	—	337	3994	108	4125
Разом	60866	23576	103793	70916	18054	124819

Із 60,9 млн. пудів чавуну не в роботі Південний район спожив тільки 28,1 млн. пудів; решта ж чавуну була відправлена в інші райони імперії, не виключаючи навіть і уральського району. Характерно відмітити, що в цьому році на Південь було перевезено також з Урала 1562 тисячі пудів чавуну і 1323 тисячі пудів заліза і сталі.

Паралельно із збільшенням виробництва чавуну на Україні збільшувався і видобуток залізної руди: наприкінці 80-х років щороку видобувалось її коло 15 млн. пудів, у 1890 р. — 22,9 млн., у 1900 р. — 210 млн., а в 1913 р. — 420 млн. пудів, або 72,2% видобутої руди в Росії. Основним районом видобування руди був Криворізький; Керченський, Донецький і Корсак-Могила дали в 1904 р. коло 7%, а в 1914 р. коло 12% руди, видобутої на Півдні. Більшу частину руди споживали місцеві металургійні підприємства; металургійні заводи інших районів Росії, в тому числі і заводи Польщі, споживали в 1912 р. коло 10% руди, видобутої на Півдні; в цьому ж році було вивезено за кордон 40 млн. пудів криворізької руди: в Голландію (17 млн.), в Німеччину

¹ Проф. Фомин. «Україна» 1923 р., стор. 133.

(16,5 млн.), в Англію (4 млн.), в Австро-Угорщину (2 млн. пудів) і т. д.

Криворізький басейн відзначався серед інших районів Росії якістю своїх руд і технічним рівнем. Продуктивність праці на Криворізькому руднику була багато вища, ніж в інших районах.

Продуктивність праці в Криворізькому залізорудному басейні та в інших басейнах Росії в 1913 і 1914 рр.¹

Район	Видобуток залізної руди (в тисячах пудів)		Число робітників		Видобуто руди на 1 робітника (в тисячах пудів)	
	1913 р.	1914 р.	1913 р.	1914 р.	1913 р.	1914 р.
Криворізький басейн	387788	289201	23595	21085	16,4	13,7
Уральський район	104795	111339	17222	17351	6,1	6,4
Центральна Росія	25064	23424	4421	3776	5,7	6,2
Царство Польське	19000	—	3237	—	5,87	—

Річний видобуток одним робітником залізної руди на рудниках Криворізького басейну був майже втричі більший, ніж на рудниках центру і Царства Польського, і разів у два з половиною більший, ніж на рудниках Урала. Залишки дореформних порядків на Уралі, низька заробітна плата, хижацька експлуатація природних багатств, відстала техніка і т. д. зумовлювали і низький рівень продуктивності праці не тільки в залізорудній промисловості Урала, а й у кам'яновугільній, металургійній та інших галузях. Механізація залізорудного виробництва на Уралі була недостатня: з 9,5 тисячі (НР)², що були в цій галузі промисловості в 1911 р., понад 8 тисяч (НР) було на рудниках Півдня Росії. Малою енергоозброєністю пояснюється і низька продуктивність праці в гірничій промисловості Урала; глибока механізація магнітогорських рудників, здійснена після соціалістичної революції 1917 р., визначила і вищу продуктивність праці в цьому залізорудному басейні в порівнянні з іншими басейнами країни.

З металургійним виробництвом тісно зв'язана марганцево-рудна промисловість. В Нікопольському районі було видобуто марганцю: в 1886 р. — 250 тисяч пудів, в 1900 р. — 8,3 млн. пудів, а

¹ «Общий обзор главных отраслей горной и горнозаводской промышленности», П., 1915 р., стор. 172, 187, 193—194, 196.

² «Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России за 1911 г.».

в 1913 р. — 15,4 млн. пудів. У 1913 р. Нікопольський район дав 21,2%, Кавказ — 77,3% і Урал — 1,5% марганцевої руди, видобутої в усій Росії.

Цукрове виробництво, що виникло на Україні в 30-х роках XIX ст., на час селянської реформи досягло такого розміру, що тут було зосереджено вже коло половини всіх заводів цукрової промисловості в Росії. Питома вага України в цукровій промисловості збільшувалась і пізніше: в 1890 р. з 29,4 млн. пудів всього виробленого цукру на Україні було вироблено 20,6 млн. пудів. Цукрова промисловість, звільнена від кріпосницьких пут, показала швидкі темпи свого розвитку: зростав обсяг виробництва і продуктивність праці. Цей процес був зв'язаний насамперед з впровадженням нової техніки в цукрову промисловість, що розвивалася на базі вільнонайманої праці. Закривалися вогневі заводи, на яких продуктивність праці була нижча, ніж на заводах парових, впроваджувалась дифузія замість пресування і т. д.

В 1914—1915 рр. на 198 українських заводах було вироблено 86 млн. пудів цукру.

Соляна промисловість належить до найстаріших на Україні. У Слов'янську і Бахмуті сіль видобували ще у XVIII ст. Правда, наприкінці цього століття видобування солі там гальмувалося постачанням палива. Розвиток кам'яновугільної промисловості на Півдні створив сприятливі перспективи і для розвитку соляної промисловості. Сіль почали широко застосовувати в содовій, скляній, миловарній, рибній і інших галузях промисловості, не кажучи вже про те, що вона є необхідним продуктом у споживанні людини і худоби. В середньому за 15 років (1900 — 1914) на Україні щороку видобувалось 57,9 млн. пудів солі, що становило майже 50% загального видобутку солі в усій Росії.

Машинобудування на Україні за дореволюційного часу було поширене порівняно мало, більш-менш широко розгорнулося лише сільськогосподарське, транспортне та суднобудування. Виробництво сільськогосподарських машин на Україні почало розвиватися з 70-х років минулого століття; в 1875 р. їх було вироблено тут на 857,9 тисячі карбованців, а вже в 1912 р. — на 20,4 млн. карбованців, що становило майже 50% вартості продукції сільськогосподарського машинобудування Росії (42 млн. карбованців). У 1912 р. на Україні налічувалось 138 заводів сільськогосподарського машинобудування, включаючи сюди й підприємства, що виробляють лопати, коси, вила, серпи і ремонтують сільськогосподарські машини. Продукція українського сільськогосподарського машинобудування йшла не тільки на місцевий ринок, а й у великій мірі також у Сибір і на південний схід Росії.

Паровози вироблялись на двох спеціалізованих великих заводах — Харківському і Луганському; в 1915 р. продукція цих двох заводів

дорівнювала 353 паровозам і становила 40% всього випуску паровозів у Росії.

Обсяг виробництва хімічної промисловості на Україні можна уявити з таких даних:

Продукція хімічної промисловості України

Роки	В тисячах карбованців
1890	2394,0
1900	7712,0
1912	18772,6

Отже, за цими даними на Україні (в 9 губерніях) було вироблено хімічних продуктів майже на 19 млн. крб., що становило 8,2% всієї продукції хімічної промисловості царської Росії.

Коло половини вартості продукції хімічної промисловості України припадало на виробництво соди і їдкого натру. Українська содова промисловість (заводи Лисичанський і Слов'янський) виробила в 1912 р. 77,6% соди загальнодержавного виробництва. Великі залягання солі, наявність місцевого палива і внутрішнього ринку стимулювали розвиток содової промисловості на Донбасі, продукція якої була так потрібна для зростаючих текстильної, миловарної та інших галузей промисловості. Інші галузі хімічної промисловості (суперфосфатна, сірчаноокислотна і т. д.) були мало розвинені. До того ж сірчаноокислотні заводи України базувалися на довізному колчедані з Урала та зза кордону.

Україна багата на всілякі мінерали. Тому на її території й розвинулись у значній мірі цементна, скляна, фарфоро-фаянсова, цегельна, черепична та інші галузі промисловості.

Напередодні першої світової війни на Україні було 11 цементних заводів, на яких було вироблено 4 млн. бочок цементу. Наявність піску, соди і палива (спочатку деревного, а пізніше мінерального) сприяла виникненню і розвитку скляної промисловості. Цеглу і черепицю виробляли не тільки на заводах з механічним устаткуванням, а й у численних дрібних кустарних підприємствах. На 144 механічних заводах у 1913 р. було вироблено 391 млн. цеглин. Найбільше число заводів було зосереджено в Катеринославській губернії.

Деревообробна промисловість, зважаючи на незначну лісистість України, була розвинена мало. У 1912 р. в цій галузі було зайнято 9892 робітника. Вздовж Дніпра перероблявся переважно сплавний ліс.

Брак достатньої кількості власного лісу стримував розвиток і паперової промисловості. В роки перед першою світовою війною

на 24 паперових фабриках України було вироблено 2,7 млн. пудів паперу, переважно сорту, що йде на обгортання цукру¹.

На Україні було 824 друкарських, літографських і цинкографських підприємства, в тому числі багато дрібних. Поліграфічна промисловість концентрувалась у великих містах — Києві, Харкові, Одесі та ін. В губерніях була така кількість поліграфічних закладів: у Київській — 140, у Херсонській — 209, у Харківській — 119, у Катеринославській — 111, у Волинській — 42, в Чернігівській — 37 і т. д.

Мало була розвинена на Україні текстильна промисловість, головним чином, через відсутність власної місцевої сировини (бавовни). В текстильній промисловості України в 1908 р. налічувалось 12859 робітників². Найбільш розвинені були підприємства для обробки вовни, прядива і джуту; тут виготовлялись переважно вироби, що йдуть на технічні потреби промисловості (канати, паси, мішки і т. д.).

Про розміри шкіряної промисловості на Україні дають уявлення дані перепису на 1 вересня 1917 р. За цими даними, відносно великих шкіряних заводів (з місячною продуктивністю понад 800 шкір) було 118, дрібніших — 777, на яких було перероблено 6259 тисяч шкір. Основними центрами шкіряної промисловості були Київська і Херсонська губернії, що переробляли до 60% всіх шкір.

Спинімося коротко на кустарній промисловості України. Деякі джерела визначають число кустарів у дореволюційній Україні в 470 тисяч чоловік — цифра, на наш погляд, значно применшена. За своїм значенням перше місце займав промисел по обробці роздільних волокнистих речовин (137 тисяч кустарів). Виробництвом грубих сукон, полотна, рушників, хусток, художніх вишивок, скатерок і т. д. було зайнято багато селян у вільний час від робіт по господарству. Друге місце щодо числа зайнятих кустарів займав промисел по заготівлі одягу і взуття (шевський, смухово-кожущий і т. д.).

Обробкою дерева, лози і лика було зайнято коло 80 тисяч кустарів, обробкою харчових продуктів — 50 тисяч, мінералів — 18 тисяч, обробкою тваринних продуктів — 11 тисяч та іншими промислами — 41 тисяча кустарів. Кустарні промисли були найбільш поширені в Чернігівській губернії, а потім у Харківській, Полтавській і Волинській, отже в північних губерніях України, де селяни відносно менше забезпечені землею і де триваліша зима. Продукція кустарної і взагалі дрібної промисловості відігравала велику роль у товарообігу дореволюційної України.

¹ «Комиссия электрификации Украины», 1922 р., стор. 173.

² Там же, стор. 172.

В історії української промисловості, як і промисловості всієї Російської імперії, велику роль відіграло промислове піднесення 90-х років.

У ці роки на Україні швидкими темпами росла металургійна, кам'яновугільна, залізорудна, цукрова і деякі інші галузі промисловості, і на початок XX ст. Україна давала коло половини металу і вугілля, що видобувалися в Росії; вирости нові галузі і центри промисловості на Україні: металургійні — Юзівка, Макіївка, Єнакієво, Катеринослав, Маріуполь та ін., Криворіжжя — видобуток залізної руди, Нікополь — видобуток марганцю і т. д. Було створено ряд великих машинобудівельних заводів — паровозобудівельних та по виробництву сільськогосподарських машин.

«Південний район гірнопромисловості, — писав Ленін, — являв собою в багатьох відношеннях діаметральну протилежність Уралові. Наскільки Урал старий і пануючі на Уралі порядки «освячені віками», настільки південь молодий і перебуває в періоді формування. Чисто капіталістична промисловість, яка виростила тут в останні десятиріччя, не знає ні традицій, ні становості, ні національності, ні замкненості певного населення. До південної Росії цілими масами переселялися і переселяються чужоземні капітали, інженери й робітники, а в сучасну епоху гарячки (1898) туди перевозяться з Америки цілі заводи» (Ленін, т. III, стор. 379 — 380).

Швидке зростання промисловості на Україні наприкінці XIX ст. було зв'язане зокрема з інтенсивним припливом іноземного капіталу в різні галузі промисловості, насамперед у металургійну (174 млн. крб.), кам'яновугільну (114 млн. крб.), металообробну (45 млн. крб.) та інші галузі. Напередодні першої світової війни в українській промисловості іноземного капіталу було 378 млн. крб., в тому числі 215 млн. французького, 110 млн. — бельгійського, 26 млн. — англійського і 21 млн. крб. німецького. Роль іноземного капіталу особливо була велика в металургійній промисловості, залізо- і марганцеворудній, кам'яновугільній та ін. Висока норма прибутку, дешева праця приваблювали іноземний капітал, який «не загаявся переселитися всередину митної стіни і влаштуватися на «чужому» ґрунті».

Збільшення промислового виробництва спостерігалось, хоч і не систематично і менш інтенсивно, і на початку XX ст. Ріст промислової продукції в деяких галузях, наприклад, у металургійній, відбувався в цей час уже не завдяки будівництву нових заводів, а в наслідок, головним чином, збільшення розмірів підприємств, за рахунок концентрації виробництва.

Про динаміку промисловості України дають уявлення такі дані:

**Динаміка чисельності фабрично-заводських
робітників України за 1901 — 1913 рр.¹**

Чисельність робітників
(в тисячах)

1901	360,2	1908	449,5
1902	354,7	1909	441,7
1903	370,7	1910	481,0
1904	372,4	1911	513,4
1905	371,0	1912	549,6
1906	418,0	1913	631,4
1907	431,3		

Збільшення чисельності робітників у промисловості України за період 1901 — 1913 рр. перевищувало темпи зростання чисельності робітників в усій промисловості Росії. Особливо інтенсивним воно було під час передвоєнного промислового піднесення.

Важливо відмітити як тенденцію розвитку той факт, що з 1908 до 1912 р., тобто за 4 роки промислового піднесення, в структурі промисловості позначилися деякі зміни: піднеслась роль металообробної промисловості і трохи зменшилась питома вага харчової промисловості, хоч остання залишалась на першому місці щодо вартості промислової продукції на Україні. Вугілля, метал і цукор визначали профіль промисловості і відігравали велику роль в економіці не тільки України, а й всієї Російської імперії.

Загальна структура промисловості України в 1912 р. була така²:

Галузі	Гуртова продукція (в тисячах золотих крб.)	В ‰ до всієї проми- словості
Гірнична	407105	36,1
в тому числі:		
а) кам'яновугільна	151378	13,4
б) металургійна	227524	20,1
Машинобудування і ме- талообробка	140692	12,4
Хімічна	22488	2,0
Силікатна	27997	2,5
Харчова	468065	41,5
в тому числі:		
а) цукрова	220492	19,6
б) борошномельна	160119	14,3
Обробка сільськогоспо- дарської сировини	30803	2,7
Деревообробка	18115	1,6
Інші	13876	1,2

¹ «Статистичний щорічник», 1929 р., стор. 243.

² М. Шраг і Р. Яновський. «Промисловість УРСР» 1929 р., стор. 10.

На харчову промисловість припадало 41,5% всієї вартості, а в 1908 р. — коло половини вартості промислової продукції і займала вона перше місце серед галузей щодо вартості продукції.

Всередині харчової промисловості найбільше значення мали цукрова і борошномельна.

Розвиток борошномельної промисловості ще до революції на Україні з її значними масами товарного хліба був природний. За даними 1908 р. тут було 50192 млини, кожен з річною переробкою зерна близько 20 тисяч пудів, 1148 млинів, кожен з переробкою понад 20 тисяч пудів і 854 великих товарних млини. З інших галузей харчової промисловості великого значення набрали гуральництво і броварство, тютюнова, олійна промисловість та ін. У 1913 р. на Україні (в 9 губерніях) було 586 винокурних заводів і було вироблено 32,3 млн. відер спирту та 16,6 млн. відер пива на 218 заводах; коло 80% спирту споживалось як напій і лише коло 7% його йшло на технічні потреби.

На гірничу промисловість припадало 36,1% вартості продукції й ще більшою була її питома вага щодо числа робітників.

Відносно близьке розташування коксівного вугілля, залізних і марганцевих руд, близькість головних ринків збуту, словом, вигідне географічне положення в умовах капіталістичних відносин сприяло створенню на Україні великої гірничої промисловості.

Чорна металургія займала друге після харчової промисловості місце, а кам'яновугільна — третє щодо вартості гуртової промисловості; четверте місце займала металообробка. Така була галузева структура української промисловості напередодні першої світової війни.

РОЗВИТОК ГОЛОВНИХ ГАЛУЗЕЙ ПРОМИСЛОВОСТІ ЗА ПЕРШУ СВІТОВУ ВІЙНУ

Перша світова війна внесла серйозні зміни в структуру і динаміку української промисловості: в ряді галузей різко змінився асортимент продукції, виникли нові виробництва, деякі галузі скоротили обсяг діяльності і т. д. На Донбасі виникли хімічні заводи, які використовували головним чином відходи при коксуванні. Війна принесла з собою величезний попит на вибухові речовини. Сирий бензол до війни у значній кількості імпортувався до нас з Німеччини; війна ж, природно, припинила цей довіз. Після цілого ряду досліджень військове відомство змушене було почати форсувати розвиток коксобензольної промисловості в Донецькому басейні, і за час війни дуже збільшилось виробництво бензолу, смоли та інших продуктів.

Число коксових печей з утилізацією побічних продуктів у 1913 р. дорівнювало 848, у 1914 р. — 1008, у 1915 р. — 1376, а в 1917 р. — уже 2471.

В розвитку коксобензолної промисловості на Донбасі була зацікавлена також і текстильна промисловість центральних районів Росії, яка споживала до війни переважно фарби, що довозилися зза кордону і насамперед з Німеччини. Зміни спостерігалися і в інших виробництвах хімічної промисловості: наприклад, Одеський суперфосфатний завод, який до війни одержував фосфорити з Марокко (водою), під час війни перейшов на переробку місцевих фосфоритів.

Загальне число робітників у хімічній промисловості України зросло з 10135 чол. у 1913 р. до 16000 чол. у 1917 р. Число робітників за час війни збільшилось і в інших галузях промисловості—кам'яновугільній, металообробній, харчовій і т. д. Навпаки, у паперовій і поліграфічній, а також у деревообробній і мінералообробній (скло, фаянс і т. д.), у льняній, прядиво-джутовій і деяких інших число робітників зменшилось.

В галузях промисловості із зростаючою кількістю робітників далеко не в такій же мірі зросла продукція. Так, у кам'яновугільній промисловості Донбаса число робітників у 1917 р. було в два з лишком рази більше, а видобуток вугілля навіть трохи менший, ніж у 1913 р.

Видобуток вугілля на Донбасі під час першої світової війни
(в млн. пудів)

Роки	Видобуток
1913	1543,8
1914	1683,8
1915	1626,6
1916	1738,4
1917	1510,6

В кам'яновугільній промисловості Донбаса під час війни видобуток вугілля на одного робітника систематично зменшувався.

Зниження продуктивності праці в цілому у вугільній промисловості почалося з першого року війни; при цьому на вугільних шахтах, відмінно від антрацитових, продуктивність праці в 1914 і 1915 рр. трохи збільшилась, але в усій вугільній промисловості виробіток на одного робітника зменшився. Падіння продуктивності праці було зумовлене, насамперед, зниженням кваліфікації робітників, викликаним призовом на військову службу кваліфікованих шахтарів, використанням у цій галузі військовополонених і військовозобов'язаних; з 208 тисяч чол., зайнятих у січні 1916 р. на Донбасі, було 24 тисячі чоловік військовополонених і 60 тисяч військовозобов'язаних ¹.

¹ «Объяснительная записка министра финансов к проекту государственной росписи доходов и расходов на 1917 г.», ч. II, 1916 р., стор. 83.

**Число робітників і продуктивність праці в Донецькому басейні
за 1913—1917 рр.¹**

Роки	Середнє число робітників на місяць у копальнях (в тисячах):			Продуктивність одного робітника на рік у копальнях (у пудах):			В % до 1913 р.
	Вугільних	Антрацитових	Разом	Вугільних	Антрацитових	Разом	
1913	137	31	168	9139	9387	9185	100
1914	148	38	186	9270	8211	9054	
1915	144	40	184	9340	7750	8989	
1916	181	54	235	7586	7000	7451	
1917	203	77	280	5690	4610	5393	

Через те, що у війну від Росії відійшов ряд промислових районів (зокрема Домбровський вугільний басейн), роль української промисловості в загальноросійському виробництві збільшилась. Питома вага Донбаса в загальному видобутку вугілля в імперії збільшилась з 70,1⁰/₀ у 1913 р. до 88,9⁰/₀ у 1916 р. Про продукцію металургійної промисловості за роки війни дає уявлення така таблиця:

**Динаміка виробітку чавуну на південних заводах Росії в 1913—1918 рр.
(в млн. пудів)**

Роки	Виріток
1913	189,7
1914	186,2
1915	167,5
1916	176,1
1917	137,6
1918	12,6

Відмінно від кам'яновугільної промисловості, в металургійній промисловості уже в перший рік війни обсяг виробництва зменшився, і за всі роки війни взагалі не був досягнутий рівень витоку чавуну 1913 р.; у 1918 р. було вироблено вже тільки 12,6 млн. пудів чавуну, або 7⁰/₀ довоєнних розмірів.

Видобуток залізної руди у Криворізькому басейні і продуктивність праці в цій галузі знизилися в перший же рік війни.

¹ «Статистический сборник за 1913—1917 гг.», 1921 р., вип. 1, стор. 78.

Видобуток і продуктивність праці в Криворізькому залізорудному басейні в 1913 і 1914 рр.

Видобуток залізної руди (в тисячах пудів)		Число робітників		Видобуто руди на 1 ро- бітника на рік (в тися- чах пудів)	
1913	1914	1913	1914	1913	1914
387788	289201	23595	21085	16,4	13,7

На Україну було евакуйовано з районів, зайнятих ворогом, і з прифронтової смуги кілька підприємств машинобудівельної, текстильної та інших галузей промисловості. Зокрема, з Риги був евакуйований у Харків електротехнічний завод, з якого і почався тут розвиток цієї галузі промисловості.

Під час війни в дуже незначній мірі відновлювався основний капітал; рівень кваліфікації робочої сили дуже знизився, багато галузей переживало труднощі в постачанні сировини і палива. Все це не могло не позначитися на динаміці промислового виробництва на Україні і в усій Росії.

II. УКРАЇНЬСЬКА ПРОМИСЛОВІСТЬ ЗА РОКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

ПРОМИСЛОВІСТЬ УКРАЇНИ У ВІДБУДОВНИЙ ПЕРІОД

Роки першої світової і громадянської воєн спричинили винятково сильне падіння продуктивних сил України. Всі галузі народного господарства дали нечуване зниження виробництва, в більшій мірі — промисловість і в меншій — сільське господарство, яке мало примітивнішу технічно-соціальну організацію. Великих руйнувань завдали промисловості німецькі окупанти (висадження в повітря доменних печей, зруйнування шахт, спалення промислових підприємств, вивіз устаткування до Німеччини і т. д.).

Промисловість України знизила виробництво набагато більше, ніж промисловість РРФСР, через що роль України в промисловому виробництві Союзу на початку відбудовного періоду зменшилась проти довоєнного рівня.

Продукція промисловості РРФСР і України в 1920—1921 рр. в порівнянні з довоєнною (в %) (%)

Види продукції	РРФСР	Україна
Видобуток вугілля	27,0	48,4
Видобуток руд	1,7	0,0
Видобуток солі	30,0	26,7
Витоп чавуну	2,4	0,8
Виробництво паровозів	14,8	9,9
Виробництво цукру	6,7	2,9
Виробництво паперу і картону	25,0	0,4

В усіх галузях промисловості на Україні в 1920 р. спостерігається зниження виробництва в порівнянні з іншими економічними районами радянської країни.

Обсяг промислового виробництва на Україні в усіх галузях дуже зменшився. Основні галузі важкої індустрії — вугілля і метал — давали в 1920 р. лише кілька процентів довоєнного обсягу виробництва. В меншій мірі, але теж сильно, зменшилось і число

робітників, погіршали всі техніко-економічні показники промисловості (продуктивність праці, собівартість, якість продукції і т. д.). Наприкінці 1920 р. в українській промисловості робітників було в два рази менше, ніж у 1913 р.

Основні фонди найважливіших галузей промисловості були дуже спрацьовані й зруйновані: аж до 1924 р. відбувався процес проїдання основного капіталу. Навантаження його було низьким, і це збільшувало витрати виробництва на одиницю продукції. Досить сказати, що в 1921—1922 рр. палива при виробництві металу витрачалось (на одиницю продукції) в 68 разів більше, ніж до війни, при виробленні паперу і цукру—в 2 рази більше, і т. д.

На основі нової економічної політики почалась відбудова української промисловості і сільського господарства, яке дає продовольство та сировину для промисловості. Хоч сільське господарство України, як і всієї радянської країни, не зазнало такого падіння продуктивних сил, як промисловість, проте були великі труднощі і при його відбудові. В 1920 р. збір основних хлібів на Україні становив коло 40—45% довоєнного, а в 1921, голодному, році він був ще нижчий. Менші зміни спостерігались, правда, в тваринницькій галузі сільського господарства. В цілому в сільському господарстві різко знизилася товарність і зменшилася роль технічних культур. Піднесення сільського господарства в наступні роки сприяло розв'язанню продовольчого питання, а також проблеми сировини для харчової і легкої промисловості. Поліпшення продовольчого забезпечення робітників рішуче вплинуло на піднесення промисловості, зокрема на розв'язання паливної проблеми.

Без відбудови Донбаса, зокрема його кам'яновугільної промисловості, не могло бути й мови про нормальний розвиток господарства не тільки України, а й всієї радянської країни. В 1922 р. Ленін писав про Донбас: «Ви знаєте, що це — центр, справжня основа всієї нашої економіки. Ні про яку відбудову великої промисловості в Росії, ні про яке справжнє будівництво соціалізму не може бути й мови, бо його не можна збудувати інакше, як через велику промисловість, якщо ми не відбудуємо, не поставимо на належну височінь Донбас» (Твори, т. XXVII, стор. 251).

У плані ГОЕЛПРО було звернено виняткову увагу на піднесення Донбаса, на електрифікацію Донбаса і Придніпров'я. «Все для Донбаса» — лозунг, який відіграв виняткову роль у піднесенні цього найважливішого промислового району радянської країни.

Найважче і найповільніше відбувався відбудовний процес у чорній металургії України, галузі капіталомісткій і дуже зруйнованій. Довоєнний обсяг виробництва в металургії України був досягнутий лише на початку першої п'ятирічки, тобто набагато пізніше, ніж у вугільній, цукровій і інших основних галузях промисловості.

В 1923-1924 р. гуртова продукція великої промисловості України дорівнювала 800 млн. крб. (в цінах 1926-1927 р.) проти 2100 млн. крб. в 1913 р., тобто була майже в три рази меншою; в той же час число робітників знизилось менш, ніж у два рази. Довоєнної кількості робітників у промисловості було досягнуто в 1925 р., довоєнного ж обсягу продукції і рівня продуктивності праці — трохи пізніше. Все це свідчить про величезне падіння продуктивності праці в промисловості України, як і в промисловості всього Радянського Союзу в той період.

Рух числа робітників, підприємств і гуртової продукції в ценовій промисловості України за роки її відбудови був такий:

	1922 - 23	1923 - 24	1924 - 25	1925 - 26	1926 - 27
Число робітників (середнє за рік, в тисячах)	252,0	322,1	356,1	515,8	574,8
Число підприємств	1801	2272	2508	2875	3018,0
Гуртова продукція (в млн. червоних карбованців)	573,7	875,4	1231,0	2047,0	2267,0

Як видно з таблиці, кількість робітників і підприємств за ці роки систематично збільшувалась; ще швидше, ніж число робітників, зростала гуртова продукція, що свідчить про ріст продуктивності праці в індустрії України за цей період. Справді, виробіток гуртової продукції на одного робітника систематично зростав. Наприкінці відбудовного періоду, коли майже в усіх галузях (крім лише металургійної, цукрової і винокурної) виробничі потужності були вже цілком використані або близькі до цього, — ріст продуктивності праці сповільнився.

Про ступінь падіння продуктивності праці в промисловості України на початок відбудовного періоду і динаміку її в перші роки цього періоду дає уявлення така таблиця:

Виробіток на 1 робітника в % до передвоєнної продукції:

Види продукції	1921-22 р.	1922-23 р.	1923-24 р.
Видобуток руди.		57	67
Видобуток солі	40	41	53,6
Прокатка металу	6,25	9,14	18,2
Виробництво цукру	40	64,6	76
Виробництво махорки.	45	61	70
Виробництво мішків.	55	61	70
Виробництво рослинної олії	50	71	87
Содова продукція	21	44	55

Поступово кращала організація виробництва на підприємствах, збільшувалось число робочих днів на рік, скорочувались прогули.

Відбудовуючи сільське господарство і розв'язуючи тим самим продовольче, а потім і сировинне питання, Радянський Союз створював умови для швидкого розвитку індустрії, зокрема для піднесення продуктивності праці. В основі росту останньої лежав ріст реальної заробітної плати робітників у ці роки.

Відбудовний період у промисловості характеризується поверненням робітників на фабрики і заводи.

Всі галузі промисловості показують збільшення числа робітників у них, яке свідчить про збільшення завантаження цих галузей і обсягу виробництва в них.

Подані нижче дані дають уявлення про рівень продуктивності праці на окремих підприємствах України в 1924 р. в порівнянні з довоєнним часом. Середній місячний виробіток на одного робітника в 1913 р. (в довоєнних карбованцях) на Будянському фарфоровому заводі дорівнював 54 крб. 65 коп., а в 1924 р. — 53 крб. 55 коп., або 98%; на одній махорковій фабриці цей виробіток дорівнював 19,8%, на другій — 55,1%, на канатному заводі — 69,5% виробітку 1913 р. і т. д. Лише на окремих підприємствах продуктивність праці в цей період досягла довоєнного рівня і навіть перевищила його: наприклад, на Бердичівському шкіряному заводі вона становила 111,4% місячного виробітку робітника в 1913 р.

Наведемо виробіток на одного робітника по основних цехах на заводі ім. Петровського (Катеринослав).

Вирібіток на 1 робітника (в пудах)

	Щомісячно	В %/о	За годину	В %/о
Доменний цех				
1913	1642,9	100	4,45	100
1923 - 24	597,0	36,34	2,72	61,12
Мартенівський цех				
1913	1411,89	100	4,07	100
1923 - 24	490,0	34,7	2,42	59,4
Пркатний цех				
1913	1169,46	100	4,28	100
1923 - 24	442,31	37,8	2,22	51,8

В перші роки непу структура робочої сили на промислових підприємствах характеризувалась винятково високим процентом допоміжних робіт, службовців і т. д. Поступово, поряд з відбудовою промисловості, ці співвідношення кращали.

Число робітників у галузях промисловості (цензової) України (в тисячах)

ГАЛУЗІ	1922-23 р.	1923-24 р.	1924-25 р.	1925-26 р.	1926-27 р.
Кам'яновугільна	113,8	139,3	118,6	166,5	200,2
Залізгорудна і залізоробна .	25,9	36,9	55,7	92,2	115,2
Машинобудування	26,1	35,5	41,4	54,2	57,0
Обробка металів	9,2	12,6	14,3	21,9	22,8
Цукрове і рафінадне вироб- ництво	9,7	13,5	19,8	34,2	26,8
Керамічна і фарфоро-фаянсова	2,5	6,8	10,6	16,3	19,2
Борошномельно-круп'яна . .	8,9	11,6	10,1	13,0	11,0

Всі інші галузі індустрії — торфова, хімічна, лісопильно-фанерна, вовнообробна, паперова, шкіряна теж дали збільшення числа зайнятих робітників, хоч і не в однаковій мірі.

Говорячи про темпи росту промислової індустрії на Україні в період відбудови народного господарства, слід відзначити швидкий темп відбудови її в порівнянні з темпом розвитку промисловості нового Радянського Союзу. Інтереси піднесення народного господарства СРСР вимагали швидкої відбудови промисловості Донбаса. Відбудова промисловості України відбувалась по окремих роках нерівномірно.

Умови постачання продовольства і сировини, що визначаються головним чином якістю врожаю, в дуже великій мірі впливали на характер і інтенсивність відбудовного процесу в промисловості. В 1926-27 р. продукція великої промисловості України досягла довоєнного рівня. Відбудова промисловості йшла винятково швидкими темпами: в роки 1922-23 — 1925-26 зростання її визначалось цифрами 46—70% проти попереднього року. Збільшувалось навантаження промислових підприємств, яке на початку відбудовного періоду було винятково низьким. В 1922-23 р. фактичне навантаження (в % до передвоєнної потужності) дорівнювало: «Югостали» — 25%, «Бахсоли» — 45%, Укртрестсельмашу — 45%, Цукротресту — 31,6%, «Хімвугілля» — 45%, Тютюнтресту — 85%, Маслотресту — 75%, Текстильтресту — 40% і т. д.

Відбудова промисловості означала збільшення нагромадження основного капіталу. Останній до 1924-25 р. зменшувався, відбувався загальний для всього Радянського Союзу процес проїдання основного капіталу промисловості¹, тобто капітальні вкладення не покривали щорічного зносу основного капіталу.

¹ В промисловості всього Радянського Союзу уже в 1923-24 р. капітальні втрати перевищували суму амортизації. Див. «Первый пятилетний план развития народного хозяйства СССР», 1929 р., т. II, ч. I, стор. 71.

Збільшення капіталовкладень не могло, повторюємо, припинити процес проїдання основних фондів до 1923-24 р. включно, хоч уже цього року капітальні затрати в українській промисловості становили понад 50 млн. крб.

Капітальні вкладення в українську промисловість збільшувались рік-у-рік і абсолютно, і щодо вартості основного капіталу.

Динаміка основних фондів і капіталовкладень в українську промисловість (в млн. червоних карбованців)

	1923-24 р.	1924-25 р.	1925-26 р.	1926-27 р.	1927-28 р.
Капітальні затрати . .	54,4	115,4	216,6	285,3	344,9
Приріст основних фондів (капітальні вкладення в 0/0 за вирахованням зносу) . .	-22,1	+ 41,9	+ 139,4	+ 195,0	+ 241,7
Розміри основних фондів на початок року .	1189,8	1167,7	1209,6	1347,0	1544,0
Капітальні вкладення в 0/0 до основних фондів на початок року	4,6	9,9	18,0	21,0	22,3
Приріст основних фондів у 0/0 на початок року	-1,9	+ 3,6	+ 11,5	+ 14,4	+ 15,6

В 1923-24 р. капітальні затрати, що дорівнювали 54,4 млн. червоних карбованців, не покрили зносу основних фондів. Вони становили 4,6% цих фондів, в наслідок чого вартість останніх зменшилась майже на 2%. Наступні роки дають приріст основного капіталу від 3,6% в 1924-25 р. до 15,6% в 1927-28 р.

**ГАЛУЗЕВА СТРУКТУРА ПРОМИСЛОВОСТІ НАПРИКІНЦІ
ВІДБУДОВНОГО ПЕРІОДУ**

На початку відбудовного періоду більша частина капіталовкладень у промисловість України йшла на капітальний ремонт (65% в 1923-24 р.) і менша — на розширення і переустаткування підприємств (35%). В наступні роки відбудовного періоду відбувається різка зміна в спрямуванні капітальних вкладень: у 1926-27 р. на капітальний ремонт підприємств було затрачено вже тільки 12,6%, на розширення — 75,6% і на нове будівництво — 11,8% всіх капіталовкладень цього року.

Структура капітальних вкладень (в тисячах червоних карбованців)

	1923-24 р.		1924-25 р.		1925-26 р.		1926-27 р.	
	Абсолютна цифра	В 0/0 до заг. суми капітало-вкладень	Абсолютна цифра	В 0/0 до заг. суми капітало-вкладень	Абсолютна цифра	В 0/0 до заг. суми капітало-вкладень	Абсолютна цифра	В 0/0 до заг. суми капітало-вкладень
Капітальний ремонт .	35,4	65	35,8	31	41,9	19,4	36,1	12,6
Розширення і переу- статкування наявних підприємств . . .	19,0	35	79,6	69	150,5	69,5	215,7	75,6
Новобудови . . .	—	—	—	—	24,1	11,1	33,5	11,8
Разом . .	54,4	100	115,4	100	216,6	100	285,3	100

Основна маса капіталовкладень протягом відбудовного періоду була спрямована у важку промисловість України і насамперед у паливну та металеві галузі.

**Спрямування капітальних вкладень по галузях промисловості УРСР
(в млн. червоних карбованців)**

Г а л у з і	1924-25 р.	1925-26 р.	1926-27 р.
Гірнична . .	5,3	13,2	15,5
Паливна . .	27,5	67,7	117,5
Металева . .	31,9	65,0	95,3
Цукрова . .	2,8	10,8	15,4
Хімічна . .	7,0	19,8	12,3
Харчова . .	36,3	32,8	19,3
Інші	4,6	7,5	9,5
Разом . .	115,4	216,6	285,3

Відбудова промисловості терпіла не тільки і, перший час, навіть не стільки від нестачі основних її фондів, скільки від нестачі оборотних коштів у промислових підприємств (палива, сировини, грошей). За час війни і революції оборотні фонди в усіх галузях дуже зменшилися в наслідок падіння рівня вироб-

ництва в добувних галузях, а також через зниження збору технічних культур у сільському господарстві.

От чому в перші роки відбудови промисловості на поповнення оборотних фондів направлялося коштів більше, ніж на капітальні роботи. Тому зрозуміла та виняткова увага, яку приділяли паливній промисловості.

Співвідношення вартості основних і оборотних фондів в окремих галузях великої промисловості України в ці роки було таке (в млн. крб.):

Г а л у з і	Основні фонди	Оборотні фонди	% до основних
Гірнична	243,1	52,1	21,4
Металева	500,5	114,7	23,0
Сільськогосподарська промисловість	231,3	30,2	13,0
Борошномельна	15,6	0,3	1,9
Хімічна	57,8	7,7	13,3
Інші	12,7	4,0	31,5
Разом	1061,0	209,1	19,7

Перехід до непу в галузі промисловості означав, між іншим, допущення приватного капіталу головним чином у дрібні підприємства, а також допущення концесій.

Частина робітників в умовах безробіття в той час, не знайшовши застосування своїй праці на державних підприємствах, змушена була йти працювати на приватні підприємства.

Капіталістичні форми в промисловості становили в 1924-25 р. 11,7%, у 1925-26 р. — 9% її в цілому. Дрібне товарне виробництво в ці ж роки дорівнювало 11,5 і 9%, державна і кооперативна індустрія — відповідно 77,0 і 82% продукції великої і дрібної промисловості України. Приватний капітал і дрібнотоварні форми виробництва поширені були переважно в дрібній промисловості, роль якої в загальнопромисловому балансі УРСР в той період була велика.

Досить сказати, що з 1400 тисяч осіб, зайнятих в усій промисловій діяльності на Україні в 1926-27 р., у фабрично-заводській промисловості було зайнято 653 тисячі і в дрібній — 747 тисяч чоловік. Дрібна промисловість розвивалась переважно в сільських місцевостях і охоплювала головним чином такі галузі: обробку

льону, дерева і вовни, видобування і обробку мінералів та харчосмакову.

В містах України були розвинені хімічна, поліграфічна, науково-художня, шкіряно-хутряна та інші галузі дрібної промисловості.

Питома вага дрібної промисловості України в продукції дрібної промисловості всього Радянського Союзу була найбільша в обробці прядива (49,9% союзної), в хімічній (31,1%) та харчосмаковій (21,6%).

Уже у відбудовний період була проведена частково реконструкція виробничого апарату промисловості: інтенсивно впроваджувалась у виробництво електрика, почала здійснюватись механізація виробництва, зокрема в кам'яновугільній промисловості Донбаса і т. д. Вище ми бачили, що вже в 1925-1926 р. 11% капіталовкладень ішло на нове будівництво. Однак, широка реконструкція промисловості України починається лише після завершення відбудовного періоду. Розвиток промисловості, будівництво нових шахт, заводів і фабрик на Донбасі і в інших районах України були одним з головних завдань у плані індустріалізації нашої країни. Головні труднощі на цьому шляху були у вишуванні колосальних капіталовкладень, потрібних для створення промисловості.

Використовуючи нагромадження в промисловості, а також нагромадження інших галузей, радянська країна розпочала реалізацію великого капітального будівництва. При цьому монополія зовнішньої торгівлі допомагала здійснювати вивіз хліба, сировини, нафти, лісу і т. д. і довіз промислового устаткування. Акумуляція коштів, наявність у держави економічних командних висот дозволили розпочати будівництво таких капіталомістких підприємств, як Дніпровська гідроелектростанція, будівництво якої було розпочато наприкінці 1927 р. і яка була введена в експлуатацію наприкінці 1932 р.

В 1926-27 р. капітальні вкладення в українську промисловість становили 285 млн. карбованців, а в 1927-28 р. — 345 млн. карбованців; гуртова ж продукція великої промисловості України досягла в цьому році 2870 млн. карбованців (в цінах 1926-27 р.).

Ріст гуртової продукції великої промисловості УРСР
(в % до 1913 р.)

	1913 р.	1927-28 р.
Виробництво засобів виробництва	100	126,2
Виробництво засобів споживання	100	140,0
Разом	100	132,6

Отже, галузі промисловості, що продукують засоби виробництва, як більш капіталомісткі, відбудовувались повільніше, ніж галузі, що продукують засоби споживання. Останні становили в 1927-28 р. 49,2% вартості гуртової продукції великої промисловості, а перша група — 50,8%; в ценовій промисловості Союзу в цілому це співвідношення було 44,3% і 55,7% (1928 р.).

З галузей, що продукують засоби споживання, особливо швидкі темпи зростання в цей період показала легка промисловість — швейна, шкіряно-взуттєва, фарфоро-фаянсова, поліграфічна та ін., з галузей харчової промисловості — м'ясна, хлібопекарська та ін. Відбудова сільського господарства, здійснена на основі непу, посиливши сировинну базу харчової і легкої промисловості, забезпечила цим галузям відносно швидкі темпи розвитку. Машинобудування і вугільна промисловість напередодні першого п'ятирічного плану виробляли вже більше продукції, ніж у 1913 р.; з основних галузей важкої промисловості сама тільки чорна металургія УРСР досягла довоєнного рівня виробництва лише в роки першої п'ятирічки.

РОЗВИТОК ПРОМИСЛОВОСТІ ЗА ПЕРШУ П'ЯТИРІЧКУ

В роки першої п'ятирічки в галузевій структурі української промисловості сталися глибокі зміни: група, що продукує засоби виробництва, розвивалася багато швидше, ніж галузі легкої і харчової промисловості.

Темпи зростання гуртової продукції великої промисловості України

	1913 р.	1932 р.
Виробництво засобів виробництва .	100	350,4
Виробництво засобів споживання .	100	286,8
Разом . .	100	320,8

Металообробна промисловість зайняла перше місце щодо вартості гуртової продукції; серед інших галузей хімічна промисловість висунулась на четверте місце проти шостого, яке вона займала в 1913 р.; цукрова промисловість зайняла шосте місце, тоді як до першої світової війни їй належало перше.

Продукція великої промисловості на Україні досягла в 1932 р. 6925 млн. крб. проти 2870 млн. крб. в 1927-28 р.

Динаміка гуртової продукції окремих галузей великої промисловості України
(в млн. крб. у цінах 1926-27 р.)

	1927-28 р.	1932 р.
Вся промисловість		
В тому числі: . . .	2870	6925
Металообробна . . .	392	1783
Харчосмакова . . .	1107	1533
Чорна металургія . .	408	668
Вугільна	276	448
Хімічна	84	409
Швейна	61	397
Текстильна	69	286
Взуттєва	36	179
Шкіряна	83	106
Залізорудна	26	48
Скляна	21	38
Папорова	16	25
Цементна	10	21
Торфова	1	9

В галузей важкої промисловості найшвидшими темпами розвивалися металообробна, хімічна, торфова, а з галузей, що виробляють засоби споживання,—швейна, текстильна і взуттєва.

Таке збільшення промислової продукції було здійснене в наслідок великих капіталовкладень у промисловість, що дозволило ввести в дію багато заводів, шахти і рудники, які залучили до промислового виробництва (в дуже великій мірі з сіл) багато тисяч робітників, а також інженерно-технічних працівників. Останніх налічувалось в українській промисловості в 1927 р. 25910 чол., а в 1932 р. уже 84510 чол. Ріст промислової продукції за роки першої п'ятирічки на Україні у великій мірі був зумовлений збільшенням чисельності робітників, хоч значна частина приросту продукції пояснюється зростанням продуктивності праці. Річний виробіток робітника в промисловості України за роки першої п'ятирічки збільшився на 39,5%. Капіталовкладення у промисловість УРСР (в цінах відповідних років) за першу п'ятирічку становили 5401,4 млн. крб., а в усе народне господарство України—9389 млн. крб.

На відміну від перших років відбудовного періоду значна частина капіталовкладень у промисловість була спрямована на будівництво нових підприємств. Здійснення такого великого плану капітального будівництва збільшило обсяг основних фондів великої промисловості УРСР з 2163 млн. крб. до 1 жовтня 1928 р. до 4721 млн. крб. на кінець 1932 р.

По галузях промисловості збільшення основного капіталу було таким (в млн. карбованців):

Г а л у з і	1 жовтня 1928 р.	1932 р.
Металообробна	293	877
Харчосмакова	582	856
В тому числі:		
Цукрова	335	449
Чорна металургія	415	678
Вугільна	359	599
Електростанції	107	538
Хімічна	154	464
Скляна	23	79
Текстильна	29	75
Деревообробна	15	54
Залізорудна	27	49
Цементна	9	26
Паперова	17	19
Торфова	1	9

Основний капітал металообробної промисловості збільшився на півміліарда карбованців з лишком, електростанцій — більш як на 400 млн., хімічної — на 300 млн. крб. з лишком і т. д. Отже, багато галузей промисловості, і насамперед важка індустрія, за роки першої п'ятирічки переустаткували, поновили і збільшили у великій мірі свої основні фонди, а також виробничі потужності. Треба було освоїти ці потужності; попереду стояло завдання — освоїти величезні основні фонди всіх галузей промисловості. З цього погляду за роки першої п'ятирічки в українській промисловості сталися лише незначні зрушення: в 1928 р. на 1 крб. основного капіталу (великої промисловості) припало 1 крб. 32 коп. продукції, а в 1932 р. — 1 крб. 47 коп.; отже віддавання основного капіталу збільшилось процентів на 10.

Про обсяг промислового виробництва окремих галузей України наприкінці першої п'ятирічки і про значення цих галузей у сис-

темі народного господарства всього Радянського Союзу дає уявлення така таблиця.

Видобуто і вироблено в УРСР у 1932 р.

	Продукція	% до продукції всього Радянсько- го Союзу
Кам'яного вугілля	39200 тис. тонн	62,58
Торфу	901 « »	6,68
Залізної руди . . .	7924 « »	65,69
Чавуну (перероб- ного)	4218 « »	63,96
Прокату	2426,4 « »	56,57
Паперу	22,6 « »	4,80
Вовняних тканин.	6,2 млн. м.	6,73
Улов риби	84 тис. тонн	6,30
Цукру-піску . . .	559,7 « »	67,58
Рослинної олії . .	70,6 « »	172,3
Електроенергії . .	3119,6 млн. квт./год.	23,30
Цементу	53,9 тис. тонн	15,39

Українська промисловість в кінці першої п'ятирічки давала кам'яного вугілля, залізної руди, чавуну і цукру-піску більше половини всього виробництва цих продуктів у Союзі.

В наслідок виконання першого п'ятирічного плану питома вага великої промисловості України трохи збільшилась у загальносоюзному підсумку, хоч питома вага окремих галузей, наприклад, кам'яновугільної, в загальному видобутку кам'яного вугілля в Союзі навіть трохи зменшилась, при великому абсолютному рості видобутку його на Донбасі.

ПРОМИСЛОВІСТЬ І ВИКОНАННЯ ДРУГОГО П'ЯТИРІЧНОГО ПЛАНУ

У другій п'ятирічці капітальні вкладення (в цінах відповідних років) у промисловість УРСР становили 10,5 млрд. крб., а в усе народне господарство республіки — 21,3 млрд. крб. Питома вага капітальних затрат у промисловості у другій п'ятирічці трохи зменшилась, хоч абсолютно сума вкладень у поточних цінах зросла в порівнянні з затратами першої п'ятирічки майже в два рази; основні ж фонди промисловості збільшилися за цей же період більш, ніж у два рази.

В галузі капітального будівництва прискорився процес виробництва — відносно зросла частина капіталовкладень, які вводяться щороку в експлуатацію у вигляді готових основних фондів.

Динаміка основних фондів великої промисловості УРСР за роки другої п'ятирічки (в млн. крб. на кінець року)

Г А Л У З І	1932 р.	1937 р.	1937 р. в % до 1932 р.
Вся велика промисловість	4721	11968	253,5
В тому числі:			
Чорна металургія	678	2681	203,9
Металообробка	877	2419	275,8
Харчосмакова	856	1400	163,6
Хімія	464	1270	273,7
Кам'яновугільна	599	1139	190,3
Електростанції	538	1097	203,9
Текстильна	75	182	242,7
Залізорудна	49	162	339,6
Скляна	79	127	160,8
Деревообробна	54	105	194,4
Цементна	26	57	219,2
Паперова	19	25	131,6
Торфова	9	17	188,9

В наслідок здійснення будівельної програми другої п'ятирічки основні фонди промисловості України дорівнювали 12 млрд. крб.; за вартістю основних фондів у промисловості УРСР на перше місце вийшла чорна металургія, на друге — металообробка, на третє — хімічна промисловість і т. д. Характерно, що за вартістю продукції перше місце серед галузей займала металообробна промисловість. Чорна металургія, як винятково капіталомістка галузь, що має інше співвідношення вартості основного капіталу і продукції, займала перше місце за величиною основних фондів і друге за величиною гуртової продукції. Досить вказати, що в 1937 р. у чорній металургії на 1 крб. основного капіталу було одержано продукції на 70 коп., у металообробній промисловості — 1 крб. 95 коп., у харчосмаковій — 2 крб. 52 коп. і в текстильній промисловості УРСР — 2 крб. 80 коп.

Темпи росту основних фондів за другу п'ятирічку по галузях були дуже неоднакові: від 31,6% (паперова) і 63,6% (харчосмакова) до майже чотирикратного збільшення в чорній металургії (395,4%) і в залізорудній (330,6%). Галузі, які виробляють засоби споживання, характеризувалися повільнішими темпами не тільки щодо збільшення основних фондів, а й щодо росту гуртової продукції.

Динаміка гуртової продукції великої промисловості УРСР
(в млн. крб. в цінах 1926-27 р.)

	1932 р.	1937 р.	1937 р. у % до 1932 р.
Вся велика промисловість	6923	16152	233,3
В тому числі:			
Металообробна	1788	4723	264,1
Харчосмакова	1533	3529	230,2
Чорна металургія	668	1867	279,4
Хімічна ¹	409	1141	279,0
Кам'яновугільна	448	799	178,3
Швейна	397	511	128,7
Текстильна	286	509	178,0
Електростанції	142	501	352,8
Взуттєва	179	250	139,7
Шкіряна	106	149	140,6
Залізорудна	48	95	197,9
Скляна	38	72	189,5
Цементна	21	37	176,2
Паперова	25	30	120,0
Торфова	9	15	166,7

Великий ріст продукції за другу п'ятирічку в чорній металургії, в металообробці і особливо на електростанціях залежить від капіталовкладень у ці галузі, тоді як збільшення продукції в цукровій промисловості досягнуто у великій мірі на базі старих основних фондів.

«За роки другої п'ятирічки на Україні докорінно реконструйовано старі металургійні заводи і створено ряд нових. Витоп чавуну збільшився в 2,3 раза, а сталі — 2,7 раза. Збудовано нові металургійні заводи («Запоріжсталь», «Криворіжсталь», «Азовсталь» та ін.). Створено виробництво електроферостопів на базі дешевої гідроенергії Дніпра. Видобуток вугілля на Україні збільшився з 39,2 млн. тонн у 1932 р. до 69,1 млн. тонн, або на 76,2%. Хімічна промисловість виросла у велику галузь господарства і освоїла ряд нових виробництв. Реконструйовано і розширено старі хімічні заводи Дон- і Славсода. Збудовано ряд нових коксохімічних і

¹ В підсумок включено хімію, коксохімію і нафтообробку.—П. Х.

азотно-тукових комбінатів. У другій п'ятирічці в УРСР створено потужну алюмінієву промисловість. Значно розширено і зміцнено базу важкого транспортного і енергетичного машинобудування. Збудовано Краматорський завод важкого машинобудування, Харківський турбінний завод, тракторний та завод свердлильних верстатів; реконструйовано і розширено Ворошиловградський паровозобудівельний завод. Розширено машинобудівельні заводи в Києві, Одесі, Миколаєві. На цих заводах освоєно нові типи машин; замість паровозів застарілих конструкцій Ворошиловградський завод випускає новий тип потужних паровозів «ИС» і «ФД». Тракторний завод цілком перейшов на виробництво гусеничних тракторів. Верстатобудівельна промисловість успішно освоїла виробництво висококваліфікованих і спеціальних верстатів, в тому числі автоматів. Разом із зростанням промисловості збільшилось виробництво електроенергії, яке на кінець 1937 р. досягло цифри 9343,4 млн. квт./год. проти 3158,3 млн. квт./год. у 1932 р., тобто зросло на 195,8%. Створено величезні енергетичні системи на Донбасі і в Придніпров'ї. Збудовано нові районні електростанції в Києві, Харкові та ряд великих фабрично-заводських електростанцій. Значно розширено Зуївську електростанцію. Збільшилась потужність Дніпрогесу. Широкого розвитку набрало будівництво високовольтних сіток на Донбасі і в Придніпров'ї. Розпочато будівництво нової електростанції на Донбасі» (Кураховський)¹.

В підсумку виконання другого п'ятирічного плану питома вага української промисловості в гуртовій продукції промисловості СРСР дорівнювала 18,2% проти 17,9% в 1932 р. Середній темп зростання промисловості на Україні був трохи швидший, ніж у цілому в СРСР, хоч такі галузі промисловості УРСР, як металообробна, чорна металургія і залізорудна, паливна (кам'яне вугілля і торф), розвивалися за цей період повільніше, ніж у цілому в Союзі.

Про розміри зростання обсягу промислового виробництва на Україні наприкінці другої п'ятирічки свідчить те, що 1% приросту гуртової продукції становив 68,2 млн. крб. проти 28,2 млн. крб. у першій п'ятирічці. В 1937 р. українська промисловість виробила продукції приблизно стільки ж, скільки вся царська Росія в 1913 р. Ріст індустріалізації на Україні за роки другої п'ятирічки виявився згодом у збільшенні питомої ваги виробництва засобів виробництва до 68% проти 50,8% в 1927-28 р. і проти 58,4 % в 1932 р. В 1937 р. промислова продукція України перевищувала довоєнний рівень в 7,6 раза, а в 1938 р. — у 8,4 раза.

¹ «Итоги выполнения второго пятилетнего плана развития народного хозяйства СССР», 1939 р., стор. 49.

Динаміка гуртової продукції великої промисловості УРСР (в % до 1913 р.)

	1913 р.	1927-28 р.	1932 р.	1937 р.
Виробництво засобів виробництва	100,0	126,2	350,4	886,3
Виробництво засобів споживання	100,0	140,0	286,8	615,1
Разом	100,0	132,6	320,8	760,0

Швидкий розвиток промисловості змінив структуру народного господарства України: збільшилася частка промисловості в народному доході, а також збільшилось міське населення. В 1939 р. воно зросло (дані перепису) проти 1926 р. більш, ніж удвоє (208,3%) — з 5373553 до 11195620 чол.; сільське населення за цей же час зменшилось не тільки відносно, а й абсолютно — з 23669381 чол. у 1926 р. до 19764601 чол. у 1939 р. Число робітників і службовців в УРСР досягло в 1938 р. 4947,3 тисячі проти 1885 тисяч у 1928 р., в тому числі у промисловості відповідно 2059,1 і 768,6 тисячі.

У жовтні 1939 р. до складу УРСР ввійшла Західна Україна. Области Західної України за своїм характером були переважно аграрні. Основні промислові галузі цих областей були такі: нафтова, соляна, лісова, фанерна, сірникова і харчова; в невеликій мірі розвинені були металообробка і виробництво будівельних матеріалів. Щодо чисельності населення Західна Україна становила коло 18% всієї України; щодо вартості промислової продукції питома вага її була багато менша.

УКРАЇНЬСЬКА ПРОМИСЛОВІСТЬ НАПЕРЕДОДНІ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Вартість промислової продукції України напередодні Вітчизняної війни значно перевищувала вартість промислової продукції всієї дореволюційної Росії. Темп росту окремих галузей був далеко неоднаковий: з основних галузей найбільший ріст виявили металообробка та електростанції. В наслідок великих капіталовкладень промисловість України дуже змінилась не тільки щодо розмірів, а й щодо структури.

Металочорний і кольоровий, вугілля, руди, металообробка, хімія, енергетика, харчова і легка індустрія, виробництво будівельних матеріалів і т. д. — ось перелік основних галузей, які інтенсивно розвинулись на Україні в радянський період. Значення